

अद्वक - ५, २०८५

सम्प्रेषण

वार्षिक पत्रिका

प्रकाशक

सम्प्रेषण परिवार

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

क्रि.वि., कीर्तिपुर

सान्तप्रेषण

वर्ष : ५

अंक : ५

२०६५

संरक्षक

भोजराज ढुङ्गोल
प्रकुर्ख, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

सल्लाहकार

प्रा.डा. हेमाइङ्गराज अधिकारी
प्रा.डा. रामचन्द्र लम्साल
प्रा.डा. केदारप्रसाद शर्मा
डा. पारसनगि भण्डारी

सम्पादन सल्लाहकार

दिनेश घिमिरे
ओमप्रसाद भुसाल

प्रधान सम्पादक

अशोककुमार आचार्य

सम्पादक

होमनाथ कैडेल
सन्तोष थापा
टेकनारायण उपाध्याय
प्रकाश अधिकारी
शिव तिमल्सेना
भवानीसिंह नायक
गढ्गा ढुङ्गाना
गढ्गाराम भण्डारी
पदमा पौडेल
पुष्पा शाह

व्यवस्थापन समिति

उमेश सापकोट्य
लालकेशर रोकाया
भरत जोशी
रघुनाथ सुवेदी
नन्दीकला शर्मा

अर्थ समिति

शिव ओली
वेदानन्द जोशी
अस्मिता पोखरेल

सहसम्पादक

सागर नेपाल
पुरुषोत्तम नेपाल
भरना रजौरे
उमा अर्याल
मित्रकला बोहरा
सुरेन्द्र चापागाई
शेरसिंह बोहरा
दिपककुमार आचार्य
विनोदकुमार सिंह

विषयशूची

पृष्ठ

भाषा र भाषाविज्ञान

(१) उत्पादक अर्थविज्ञान : एक चर्चा - सहप्रा. भोजराज ढुङ्गेल	१
(२) सामाजिक भाषाविज्ञान : सामान्य चर्चा - प्रा.डा. हेमाङ्गराज अधिकारी	५
(३) अनुवाद : सिद्धान्त र प्रक्रिया - प्रा.डा. चूडामणि बन्धु	२३
(४) नेपालमा भाषिक विविधता - प्रा.डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव	२७
(५) सङ्कथन विश्लेषणका प्रारम्भिक आधार - प्रा.डा. गोविन्दराज भट्टराई	५१
(६) नेपालका भाषाहरूको भौगोलिक तथा सामाजिक स्थिति - सहप्रा.डा. पारसमणि भण्डारी	५३
(७) रूपार्थपरक व्याकरण - सहप्रा. महेश्वर न्यौपाने	७७
(८) राजवंशी भाषाका शब्दार्थ र तिनको महत्त्व - केशवकुमार श्रेष्ठ	९२
(९) क्याटफोर्ड, नाइडा र न्युमार्कका अनुवाद सम्बन्धी मान्यता - उपप्रा. माधवप्रसाद पौडेल	१०६
(१०) पारिवारिक वर्गीकरणको दृष्टिमा भारोपेली भाषा परिवार - उपप्रा. कैलाशकुमार राई	१४६
(११) संवादमा सहकार्यात्मक सिद्धान्त - सन्तोष थापा	२०२
(१२) वाक्यको आन्तरिक र बाह्य संरचना - रोमराज नेपाल	२४३
(१३) व्यतिरेक वितरणका आधारमा नेपाली भाषाका वर्ण निर्धारण - विष्णुप्रसाद ज्वाली	२६५
(१४) अनुवाद : उपयोगिता र चुनौतीहरू - रेनुका ज्वाली	२७८
(१५) भाषा सिकाइका चरणहरू - पुरुषोत्तम नेपाल	३१६
(१६) प्राग सम्प्राय र यसका मूलभूत मान्यताहरू - अम्बरसिंह सुब्बा 'फागो'	३२१

भाषा शिक्षण

(१७) मातृभाषाको महत्त्व र पठनपाठनमा यसको भूमिका - सहप्रा.डा. माधवप्रसाद आचार्य	६९
(१८) भाषा शिक्षणमा व्याकरण शिक्षण - उपप्रा. बुद्ध खनिया	११८
(१९) मातृभाषामा शिक्षा : नीति, चुनौती र सम्भावनाहरू - शिवप्रसाद तिमल्सेना	२११
(२०) नेपाली व्याकरण शिक्षणमा प्रचलित विधिहरू - पदमा पौडेल	२२६
(२१) सस्वर पठन : एक चर्चा - पुष्पा शाह	२३७
(२२) भाषा शिक्षणका केही सामान्य पद्धति - टीका शाही	२५१
(२३) नेपाली भाषा शिक्षणमा साहित्यको उपयोग - भरना रजौरे	२५५
(२४) श्रुतिबोध शिक्षणका कार्यकलापहरू - उमेश सापकोटा/दीपक पाण्डेय	२७०
(२५) भाषापाठ्यक्रम, निर्माण प्रक्रिया - वेदानन्द जोशी	३००

समीक्षा/समालोचना

(२६) नेपाली बालकविताको परिप्रेक्ष्यमा युगकवि सिद्धिघरणको 'तिरमिर तारा' सङ्ग्रह - प्रा.डा. रामचन्द्र लम्साल	१५
(२७) उपन्यासकार धूवचन्द्र गौतमका दोस्रो चरणका वैशिष्ट्यहरू - प्रा. राजेन्द्र सुवेदी	३४

(२८)	वीरेन्द्रकेसरीको व्याकरण (पुस्तक समीक्षा) - प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेल	४९
(२९)	नारीका संवाहक - विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला - सहप्रा.डा. सुषमा आचार्य	५७
(३०)	लेखनाथ पौड्याल र अनुवाद कला - सहप्रा.डा. खेमनाथ कोइराला	६०
(३१)	विजय मल्लको 'मनको बन्धन' एकाइकी : एक चर्चा - सहप्रा. मणिप्रभा शर्मा	७३
(३२)	उ मरेकी छैन : नवीन नाट्यप्रयोगको प्रारम्भविन्दु - सहप्रा.डा. देवीप्रसाद सुवेदी	८८
(३३)	तीनधूम्ती उपन्यासमा ढन्द - उपप्रा.डा. यादवप्रकाश लामिछाने	११३
(३४)	कवि भूपिको कृतित्वको मूल्याङ्कन - उपप्रा. सुकुम शर्मा	१३४
(३५)	'पागल-बस्ती' उपन्यासमा उदात्तीकरण - उपप्रा. डा. दुर्गाबहादुर घर्ती	१४२
(३६)	मानव महाकाव्यले स्थापना गरेका नवीन मूल्य र मान्यता - उपप्रा. टीकाप्रसाद पौडेल	१५१
(३७)	'भीमसेनको अन्त्य' नाटक सम्बन्धी टिपोट - सहायक प्रा.दुर्गाप्रसाद दाहाल	१६५
(३८)	शहकर लामिछाने र उनको 'एब्स्ट्रियाक्ट चिन्तन : प्याज निबन्ध' - शालिकराम पौड्याल	१७५
(३९)	पदमावती सिंह र उनको 'समानान्तर आकाश' उपन्यास - तुलसीराम धिमिरे	१७८
(४०)	आधुनिक नेपाली समालोचनाका जाज्वल्यमान प्रतिभा : रामकृष्ण शर्मा - अशोककुमार आचार्य	१९२
(४१)	देवकोटाका निबन्ध र निबन्धगत प्रवृत्ति : एक चर्चा - होमनाथ कडेल	१९७
(४२)	"यो प्रेम ! : नाटकीय तत्त्वहरूमाथिको विहङ्गम दृष्टि" - टेकनारायण उपाध्याय	२०४
(४३)	नेपाली दुःखान्त नाटकको उद्भव र विकास - सद्क्षिप्त चर्चा - प्रकाश अधिकारी	२१६
(४४)	आख्यानका सन्दर्भमा "चरित्रचित्रण" एक प्रमुख तत्त्व - शक्तिराज नेपाल, 'विषालु'	२२३
(४५)	सिर्जनात्मक साहित्यमा दृष्टिविन्दु: एक भल्क - भवानीसिंह नायक 'रेशम'	२२९
(४६)	श्वेतभैरवी कथाको विश्लेषण - शिव ओली	२३२
(४७)	नारी अस्तित्वका सन्दर्भमा 'तीनधूम्ती' उपन्यास - गंगा ढुङ्गाना	२३५
(४८)	साहित्यिक जगत्मा स्वच्छबद्धतावाद - सागर नेपाल	२४०
(४९)	नीतिपरक समालोचना प्रणाली : सक्षिप्त विकास प्रक्रिया - उमा अर्याल	२४५
(५०)	देवकोटाको 'ज्वरशमना प्रकृति' भित्रको प्रकृति - रघुनाथ सुवेदी	२४७
(५१)	भाषिक शैलीपरक समालोचना प्रणाली - अम्बिका कट्टेल	२४९
(५२)	साहित्यमा व्यञ्जना शक्तिको उपयोगिता - गङ्गाराम भण्डारी	२५७
(५३)	समालोचक इन्द्रबहादुर राईको प्रवृत्तिगत विशेषता - जमुना राई	२५९
(५४)	मोहनराज शर्मा र उनको राजिनामा एकाइकी - एक चर्चा - मित्रकला बोहरा	२६१
(५५)	यथार्थवाद : विशेषता र सीमा - रेतुका भण्डारी	२६८
(५६)	सम र उनको 'मेरो नुहाउने कोठा' कविताको विश्लेषण - धना पौड्याल	२७४
(५७)	बी.पी.का कथामा नारी पात्र - हेमन्तनाथ न्यौपाने	२८१
(५८)	क्रतुविचार खण्डकाव्यको विवेचना - गीता थापा	२८४
(५९)	विसङ्गतिवाद र नेपाली साहित्य - दिलभक्त राई	२८६
(६०)	पाश्चात्य समालोचनाका उत्तरवती प्रवृत्ति - सुरेन्द्र चापागाई	२८८
(६१)	गोठालेका कथामा मनोसामाजिक धरातल - विष्णुप्रसाद ढकाल	२९१
(६२)	परिष्कारवाद : एक सद्क्षिप्त टिप्पणी - दीपा पौडेल	२९३

(६३) रससूत्रको व्याख्या सम्बन्धी मतमतान्तर - गोविन्दप्रसाद नेपाल	२९५
(६४) अतियथार्थवाद : उद्भव, मान्यता र अन्य वादसँग यसको सम्बन्ध - फणिन्द्र खनाल	३०४
(६५) कवितामा विन्ब र यसका प्रकार - किशोर दाहाल	३२३

अनुसन्धान

(६६) उच्च शिक्षामा गुण सुनिश्चितता र प्रामाणिकता: एक परिचय - प्रा. डा. केदारप्रसाद शर्मा	२०
(६७) प्रश्नपत्र, परीक्षा, उत्तरपुस्तिका परीक्षण र सम्परीक्षण - उपप्रा. राजेन्द्रप्रसाद पौडेल	९६
(६८) भाषिक अनुसन्धानमा अवलोकन प्रविधिको उपयोग - उपप्रा. डा. रामप्रसाद भट्टराई	१०१
(६९) दरबारी नेपाली भाषिका : व्याकरण, इतिहास र कानून - भीमनारायण रेग्मी	१५५
(७०) अध्यापन अभ्यास परिचय : एक बर्से बी.एड. कार्यक्रम - सहायक प्रा. दिनेश घिमिरे	१८२
(७१) पारिभाषिक शब्दावलीको सैद्धान्तिक अवधारणा - केशव भुसाल	१८५
(७२) नेपाली वर्णविन्यासमा प्रचलित समसामयिक मान्यताहरू - डोलराज अर्याल	१८७
(७३) नेपालमा प्राथमिककालीन पुस्तक मुद्रण तथा प्रकाशन परम्परा - टी.पी. धमला	२१८
(७४) खस भाषाको परिचय र वर्तमान स्थिति - लालकेशर रोकाया	३०८

विविध

(७५) सफल शिक्षक र प्रभावकारी शिक्षण : एक अनुभूति - सहप्रा.डा. प्रेमनारायण अर्याल	८४
(७६) पाठ्यक्रम सान्दर्भिकताका मुद्दाहरू - उपप्रा. शिवराज बढू	१२४
(७७) निजी विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र पठनपाठन - उपप्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल	१२९
(७८) सबैका लागि शिक्षा : केही प्रयासहरू - प्रेमप्रसाद बसेल	३१०

पुस्तक परिचय

(७९) सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान - दिनेश घिमिरे	३१२
(८०) भाषिक अनुसन्धान विधि - डोलराज अर्याल	३१३
(८१) साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना - होमनाथ कङ्गेल	३१४
(८२) आधुनिक नेपाली उपन्यासमा विस्फूलितिबोध - सन्तोष थापा	३१५

सिर्जना

► टेकुमाया सिर्गदेल	- गजल	४
► नवराज शर्मा 'दुखी'	- कविता	१४
► दीपककुमार आचार्य	- कविता	२६
► भरत विवश	- कविता	५०
► मायाराम कङ्गेल	- गजल	५९
► आशाराम चौधरी	- गजल	६८
► एकनारायण आचार्य	- गजल	६८
► प्रकट दाइ	- गजल	९५
► अर्जुन पौडेल	- गजल	१४५

► शिवप्रसाद न्यौपाने	- गजल	२१५
► राजेन्द्र पौडेल	- गजल	२२२
► भरना रजौर	- कविता	२२८
► टंकनाथ पौडेल	- कविता	२३४
► शिवप्रसाद तिमल्सेना	- गीत	२४६
► प्रकाश अधिकारी	- गजल	२४८
► होमनाथ कँडेल	- गजल	२५८
► कमलप्रसाद शर्मा	- गजल	२६०
► पूर्णिमा रजौरे	- कविता	२६९
► वेसराज खत्री	- गजल	२७७
► जीवन राउत	- कविता	२८०
► विष्णु अजित	- गजल	२८३
► विवेक महर्जन	- मुक्तक	२९४
► कृष्णप्रसाद सापकोटा	- गजल	२९४
► कविता कटुवाल	- कथा	२९८
► हरिमाया रिजाल	- कविता	३०३
► गङ्गा दुङ्गाना	- गजल	३०९
► पदमा पौडेल	- गजल	३०९
► जितेन महर्जन	- गजल	३१२
► नारा 'उदासी'	- कथा	३१९
► रमा नेपाल	- गीत	३२२
► सागर नेपाल	- गजल	३२२

दरबारी नेपाली भाषिका : व्याकरण, इतिहास र कानून

- भीमनारायण रेग्मी*

१) परिचय

यस लेखमा नेपालीको दरबारी भाषिकालाई चिनाउने व्याकरणिक विशेषताको चर्चा गर्दै तिनको विकास कसरी क्रमिक रूपमा भयो भन्ने कुरा देखाइएको छ। साथै यसको विकासमा राज्यले कस्तो भूमिका खेल्यो भन्ने केही सन्दर्भहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ।

१.१ नेपाली भाषाका भेदहरू

नेपाली भाषाका निम्नलिखित भेदहरू छन्:-

- कालक्रमिक भेद- एउटै भाषाका भिन्न समय विन्दुहरूमा देखिने फरक स्वरूप- १. प्राचीन नेपाली- सोहौं शताब्दी (१५५०) सम्मको, २. मध्यकालीन नेपाली- सोहौं शताब्दी (१५५०) देखि बीसौं शताब्दी (१९५८) सम्म र ३. आधुनिक नेपाली- बीसौं शताब्दी (१९५८) देखि यताको।
- भौगोलिक भेद- एउटै भाषाका भौगोलिक आधारमा देखिने भेद- सुदूर पश्चिमेली, मध्य पश्चिमेली,
- भौगोलिक भेद- एउटै भाषाका भौगोलिक आधारमा देखिने भेद- सुदूर पश्चिमेली, मध्य पश्चिमेली, पश्चिमेली, केन्द्रीय र पुर्वेली (खसानी, पर्वती र गोखार्ली) आदि।
- सामाजिक भेद- एउटै भाषाका सामाजिक संरचना (धार्मिक समुदाय, आर्थिक वर्ग, शैक्षिक वर्ग, जाति, पेसागत वर्ग, सांस्कृतिक वर्ग, लैडिंगक वर्ग, उमेर समूह आदिबाट निर्मित) का आधारमा देखिने भेद- दरबारी नेपाली र सामान्य नेपाली।
- प्रयोगगत भेद/प्रयुक्ति- एउटै भाषाका ज्ञान र सामाजिक व्यवहारको क्षेत्रका आधारमा देखिने भेद- कानुनी, साहित्यक, पत्रकारी आदि।
- शैलीगत भेद- यो विभिन्न अर्थमा प्रयोग हुने गरेको - १. जुनसुकै किसिमको भाषिक भेद, २. भाषिका बाहेको भाषिक भेद, ३. वक्ताले विविध प्रसङ्ग, सन्दर्भ र परिस्थिति अनुसार प्रयोग गर्ने भेद, ४. साहित्यमा एउटा काल विशेषमा प्रयोग गरिएको

वा कुनै साहित्यकार विशेषले प्रयोग गर्ने भाषिक संरचना र ढाँचा- यहाँ शैलीलाई तेसो अर्थमा प्रयोग गरिएको छ।

१.२ नेपालीको दरबारी भेद

भाषिका, व्याकरणिक विशेषता, प्रयुक्ति वा शैली, नेपालीको दरबारी भाषिकाको अध्ययन निम्नलिखित दृष्टिले हुने गरेको छ :

- भाषाविज्ञानका पुस्तकहरूमा नेपालीको एउटा सामाजिक भेदका रूपमा- यस भेदले नेपाली भाषा बोल्नेहरूमध्येको एउटा वर्गको परिचय दिन्छ, यसर्थ यो नेपालीको सामाजिक भाषिका हो।
- नेपालीका व्याकरण तथा सोपाधिक शोककार्यहरूमा मानक नेपालीको व्याकरण अन्तर्गत आदरार्थी, सङ्गति, वाच्य, कारक र विभक्ति, सयुक्त क्रिया आदिका सन्दर्भमा तिनै व्याकरणिक विशेषताका रूपमा।
- नेपालीको एउटा प्रयुक्तिका रूपमा- नेपालीको दरबारी भेद कुनै खास औपचारिक सन्दर्भमा हुन्छ यसर्थ यो नेपालीको एउटा प्रयुक्ति हो। यो प्रयुक्ति चाहिँ नेपालीको दरबारी भाषिका अन्तर्गतको प्रयुक्ति हो (स्मित, १९७६)।
- नेपालीको एउटा शैलीका रूपमा- यस भेदलाई मानिसहरू मख्खनवाजी अर्थात् चाकरी गर्ने पनि प्रयोग गर्नुन् यसर्थ यो नेपालीको एउटा शैली हो (खकुरेल, २०५३)।

यस लेखमा नेपालीको एउटा सामाजिक भेदका रूपमा लिइएको छ।

१.३ सामाजिक भाषिका

भाषाको सामाजिक भेद तहगत जटिल र बहुआयामिक भेद (समाजका विभिन्न जाति, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर शिक्षा, बसोबासको स्थिति, शक्ति (पद-प्रतिष्ठा) आदिका आधारमा निर्मित भेद हो)। नेपाली भाषामा शक्ति, जाति, धर्म, उमेर शिक्षाको स्तर र

* भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर।

संप्रेषण

औपचारिकताका तहका आधारमा सामाजिक भेदहरू देखिन्छन् ।

१.४ नामकरणको आधार 'दरबार' शब्दको अर्थ

- ▶ नेपालमा दरबार शब्दले 'राजदरबार', 'राणाहरूका दरबार', 'थापाहरूका दरबार', 'पाँडेहरूका दरबार', 'बस्नेतहरूका दरबार' जस्ता शाहवंशीय राजाहरू र तिनका शासन परम्परामा शक्तिशाली भारदारहरूका महलहरू बुझाउने ।
- ▶ यदाकदा व्यङ्ग्यात्मक रूपमा नेपाली काइयेसको पार्टी कार्यालय बुझाउन टेकु दरबार र ने.क.पा. एमालेको पार्टी कार्यालय बुझाउन बल्खु दरबार शब्दको समेत नेपालीमा प्रयोग हुने ।
- ▶ तसर्थ दरबार शब्दले सोभो अर्थ 'महल' मात्र नबुझाई 'शक्तिकेन्द्र' समेत बुझाउने ।

यस लेखमा दरबार शब्द यस भाषिक भेदको मूल केन्द्रका साथै वर्तमानको व्याप्ति समेट्ने बहुत अर्थमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.५ नेपालीको दरबार भाषिका

- ▶ यसको उद्भव नेपालका सन्दर्भमा राजाहरूकै दरबारबाट भएको हो ।
- ▶ नेपाली भाषाको दरबारी भेदको प्रयोगको मुख्य क्षेत्र पहिले शाह, राणा, पाँडे, थापा, बस्नेतहरूकै दरबार थियो ।
- ▶ यी दरबारहरू बोलिने नेपालीका भेदहरूमा कठिपय समानता भए पनि पर्याप्त भिन्नताहरू थिए र छन् ।
- ▶ अहिले यो शाह र राणा परिवार, ठकुरी जाति, उच्च आर्थिक शैक्षिक वर्ग, उच्च राजनीतिक प्रशासनिक हैसियतप्राप्त वर्गका व्यक्तिले औपचारिक रूपमा र परिवारभित्र दुवै अवस्थामा प्रयोग गर्दछन् । यसलाई नेपालीको उच्च भेद समेत भनिन्छ ।
- ▶ यस भाषिकाको प्रयोगक्षेत्र व्यापक छ र यसभित्र थुप्रै उपभेदहरू छन् ।
- ▶ भाषावैज्ञानिक आधारमा दरबारी भाषिका केही विशिष्ट शब्दहरूको भण्डार, केही जटिल क्रियाहरू, बक्सनु मुख्य र सहायक क्रियाको उच्च आदरार्थीका रूपमा प्रयोग, सङ्गतिको निलम्बन र विशेष वाक्यतात्त्विक संरचना भएको भाषिक संरचनायुक्त भेद हो ।

यस लेखमा यस भाषिकाको व्याकरण, इतिहास र कानुनी स्थितिबारे छोटो चर्चा गरिन्छ ।

२. व्याकरण तथा अन्य भाषिक विशेषता

यहाँ दरबारी भाषिकाका मुख्य विशेषतावारे चर्चा गरिन्छ ।

२.१ बक्सनु क्रियाको प्रयोग

बक्सनु क्रिया दरबारी भाषिकामा मात्र पाइन्छ । यो मुख्य वा सहायक क्रियाका रूपमा प्रयोग हुन सक्छ । सहायक क्रियाका रूपमा आउँदा यसभन्दा अधिको मुख्य वा सहायक क्रिया धातुका रूपमा रहन्छ र त्यसमा -इ प्रत्यय हुन्छ ।

(१) क. सरकारबाट उत्कृष्ट विद्यार्थीलाई पुरस्कार बक्स्यो ।

ख. श्री ५ बाट सर्वोत्कृष्ट खेलाडीलाई पदक बक्स्यो ।

ग. श्री ५ बाट बाढीपीडितलाई नगद सहयोग बक्स्यो ।

(२) क. हाम्रा बडामहारानी दयालु होइबक्सन्छ ।

ख. दाजुले हामीलाई देखिबक्स्यो ।

ग. वर्तमान महाराजाधिराज गीत पनि लेखिबक्सन्छ ।

(३) क. ज्वाइँसाहेबले ठेगाना लेखिदिइबक्सेको छ ।

ख. हजुरले अब एक घण्टामा दुईवटा कविता लेखिदिइसकिबक्सन्छ ।

२.२ कारक र विभक्ति

नेपालीको दरबारी भाषिकामा कर्ता कारकका लागि ϕ, -ले, -बाट, कर्म कारकका लागि -लाई, करण कारकका लागि -ले, -बाट, सम्प्रदान कारकका लागि -मा, -लाई, अपादान कारकका लागि -बाट, सम्बन्ध कारकका लागि -को, -का, -की र अधिकरण कारकका लागि -मा को प्रयोग हुन्छ ।

(४) क. श्री ५ युवराजाधिराज दिल्लीबाट प्रस्थान गरिबक्स्यो । (कर्ता, ϕ)

ख. हामीले आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नुपर्दछ । (कर्ता, -ले)

ग. हामीबाट आशा लिइबक्सेका छौँ । (कर्ता, -बाट)

घ. श्री ५ लाई संवैधानिक विवादमा तानु रामो हुँदैन । (कर्म, -लाई)

ड. हजुरले कलमले/बाट लेखिबक्स्यो । (करण, --ले/बाट)

सन्प्रेषण

- च. उहाँले हजुरलाई सामान दिइबक्स्यो ।
(सम्प्रदान, - लाई)
- छ. उसले आफ्नो समस्या श्री ५ मा जाहेर गन्यो ।
(सम्प्रदान, - मा)
- ज. यो मौसुफको शयनकक्ष थियो । (सम्बन्ध,-
को)
- झ. मौसुफ श्री ५ महाराजाधिराजका ज्येष्ठ सुपुत्र
होइबक्सन्द्व । (सम्बन्ध, - का)
- ञ. हजुरकी छोरीलाई सोधिबक्स्योस् । (सम्बन्ध,
- की)
- ट. मौसुफमा सबै गुण निहित छन् । (अधिकरण,
- मा)

- (६) क. मौसुफ युवराजाधिराज होइबक्सन्द्व ।
ख. मौसुफ यहाँ होइबक्सन्द्व ।
ग. मौसुफ पछि महाराजाधिराज होइबक्सन्द्व ।

२.४ केही जटिल क्रियाहरू

दरबारी भाषिकामा केही जटिल क्रिया पाइन्छन् । यीमध्ये हुनु सहायक क्रिया लागेका जटिल क्रिया बक्सनु सहायक क्रियाको प्रयोग गरेर संयुक्त क्रियाका रूपमा तथा बक्सनु सहायक क्रियाको प्रयोग नगरिकन जटिल क्रियाकै रूपमा मात्र पनि प्रयोग हुन सक्छन् । यस क्रममा हुनु लागेर बन्ने जटिल क्रियामा बक्सनु पनि छ भने उक्त हुनु क्रिया बक्सनुअधि होइ वा भइ का रूपमा वैकल्पिक रूपले आउन सक्छ । गर्नु लागेका क्रियासँग चाहिँ बक्सनुको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ ।

- (७) क. राज हुनु/राज होइबक्सनु/राज भइबक्सनु
ख. सवारी हुनु/सवारी होइबक्सनु/सवारी
भइबक्सनु
ग. सुकला हुनु/सुकला होइबक्सनु/सुकला
भइबक्सनु
- (८) क. ज्युनार गरिबक्सनु
ख. नजर गरिबक्सनु
ग. घोषणा गरिबक्सनु

२.५ पदसङ्गतिको निलम्बन

मानक नेपालीमा चार किसिमको पदसङ्गति पाइन्छ- कर्ता-क्रिया सङ्गति, विशेषण-विशेष्य सङ्गति, भेदक-भेदय सङ्गति र कर्म-क्रिया सङ्गति । दरबारी नेपालीमा भने यी चार किसिमका सङ्गतिमध्ये प्रथम पुरुषमा मात्र वचनका आधारमा कर्ता-क्रिया सङ्गति पाइन्छ, अन्य अवस्थामा सङ्गति निलम्बित हुन्छ । यस भाषिकामा प्रथम पुरुषमा बाहेक अन्य पुरुषको कर्ता जुनसुकै लिइग, वचन र पुरुषमा भए पनि क्रिया तृतीय पुरुष एकवचन पुलिइग अनादरवाची रूपमा रहेको हुन्छ ।

- (९) क. मैले आशा लिएको छु ।
ख. हामीहरू आशा लिइबक्सेका छाँ ।
ग. हजुर पठिबक्सन्द्व ।
घ. हजुरहरू पठिबक्सन्द्व ।
ग. वहाँ पठिबक्सन्द्व ।
घ. वहाँहरू पठिबक्सन्द्व ।
घ. श्री ५ अधिराजकुमार पठिबक्सन्द्व । श्री ५ अधिराजकुमार पठिबक्सन्द्व ।

सन्प्रेषण

दरबारी नेपालीमा विशेष्य जुनसुकै लिङ्ग र वचनको भए पनि विशेषण पुलिङ्ग बहुवचनमा रहेको हुन्छ ।

(१०) जेठा दिवीज्यू माहिला काका

दरबारी भाषिकामा भेद्य जुनसुकै वचन र पुरुषको भए पनि भेदक पुलिङ्ग, बहुवचनमा रहन्छ ।

(११) क. मौसुफका भाइ हजुरका माहिला काका

ख. हाम्रा जेठा दिज्यू आफ्ना दिज्यू

तर, निम्न तहको -आदरार्थी) नाम भेदक रहेका अवस्थामा भने भेद्य-भेदक सङ्गति देखिन्छ ।

(१२) मौसुफको किताब/सेवक हजुरकी भतिजी

दरबारी भाषिकामा कर्म-क्रिया सङ्गति पाइदैन । कर्म जुनसुकै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा भए पनि क्रिया पुलिङ्ग एकवचन तृतीय पुरुष र अनादरवाची रहेको हुन्छ ।

(१३) हजुरले देखिबक्स्यो । हजुर ठिगिङ्गबक्स्यो ।

२.६ आदरार्थीको भिन्न प्रक्रिया

आदरार्थी प्रयोग दरबारी नेपालीको मुख्य विशेषता हो । यसमा उच्च आदरार्थी सर्वनामहरूको प्रयोग, आदरार्थी बहुवचनको प्रयोग र विशेष आदरका लागि बक्सनु मुख्य वा सहायक क्रियाको प्रयोग र विशेष शब्दभण्डारको समेत प्रयोग गरिन्छ । क्रियामा आदरसूचक परसर्गहरूको प्रयोगबाट मानक नेपालीमा देखिने कर्ता-क्रिया सङ्गति यस भाषिकामा पाइदैन । यसैले यसमा आदरार्थी प्रयोगको भिन्न र विशिष्ट प्रक्रिया देखिन्छ ।

२.७ वाच्य

मानक नेपालीमा वाच्य व्यवस्था -इ भावकर्म वाच्यको परसर्ग प्रयोग हुने भावकर्म वाच्य र त्यस्तो परसर्ग नहुने कर्तृवाच्य गरी दुई खालको हुने र कर्मसँग सङ्गति राख्ने कर्मवाच्य र कर्मसँग सङ्गति नराख्ने भाववाच्य गरी पुनः दुई खालको हुने देखिन्छ । यसरी मानक नेपालीमा वाच्य कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन खालको पाइन्छ । दरबारी नेपालीमा पनि -इ परसर्ग प्रयोग हुने भावकर्म वाच्य र -इ परसर्गको प्रयोग नहुने कर्तृवाच्यको प्रयोग हुन्छ ।

(१४) हजुरले बुवाज्यूलाई देखिबक्सिन्छ । बुवाज्यू
देखिङ्गबक्सिन्छ ।

उपर्युक्त दुई वाक्यहरूमध्ये पछिल्लाको क्रियामा देखि पछाडि भावकर्म वाच्यको परसर्ग -इ स्पष्ट देखिन्छ ।

देखु, चिन्तु, कुद्तु, ठग्नु, लखेद्नु जस्ता सकर्मक क्रियासँग यस भाषिकामा -इ भावकर्म वाच्यको परसर्ग लाग्न सक्ने भए पनि औपचारिक प्रयोगमा कुटिनु, ठिगिनु, लखेटिनु, खेदिनु जस्ता क्रियाको यस्तो प्रयोग त्यात पाइदैन ।

भावकर्म वाच्यका क्रियाहरूमध्येबाट कर्मवाच्य र भाववाच्य छुट्याउने काम सङ्गतिका आधारमा गरिने र सङ्गति दरबारी भाषिकामा निलम्बित हुने स्थिति देखिन्छ, यसो भए तापनि आदरार्थी प्रयोगलाई वाक्यतात्क सङ्गति मान्ने हो भने माथिको उदाहरणको -इ-इ लागोको क्रियालाई कर्मवाच्यको क्रिया मान्नुपर्ने हुन्छ ।

२.८ शब्दभण्डार

यस भाषिकामा प्रयोग हुने विशिष्ट शब्दहरू छन् । तिनका केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

(१५) सर्वनाम तथा सम्बोधनका शब्दहरू :

क. मौसुफ, सरकार र हजुर सर्वनामहरू, प्रजावत्सल, प्रजापालक (राजा वा रानीका लागि)

ख. प्रभु, ख्वामित, गरिबप्रवर, मालिक (अरूहरूका लागि)

ग. सेवक, भिक्षक, तावेदार, सेवकनी, भिक्षुकनी, तावेदार्नी (बोलचालमा)

घ. प्रभुको अनन्य भक्त, मौसुफको सेवक, मौसुफको अनन्य सेवक, प्रभुको पाउको भक्त (लिखित सम्बोधनमा)

उदाहरण (१५ ग र घ) सैन्य सेवाको वा राजप्रासाद सेवाका कर्मचारी वा अन्य जनसाधारणले खासगरी राजा वा राजपरिवारका सदस्यहरूसँग कुरा गर्दा आफ्ना लागि प्रयोग हुने सम्बोधनका शब्द हुन् ।

(१६) प्रशस्ति

गिरिराजचक्रुडापणि
नरनारायणेत्यादि विविध विश्वावली
विराजमान मानोन्तत महेन्द्रमाला परम
नेपालप्रतापभास्कर ओजस्विराजन्य परम
गौरवमय तेजस्वी त्रिभुवनप्रजातन्त्रश्रीपद परम
उज्ज्वल कीर्तिमय नेपालश्रीपद परम प्रोज्ज्वल
नेपालतारा परम पवित्र ३० रामपट्ट परम
ज्योतिर्मय सुविष्यात त्रिशक्तिपट्ट परम
सुप्रसिद्ध प्रबल गोरखादक्षिणबाहु परमाधिपति

सम्प्रेषण

अतिरथी परम सेनाधिपति श्री श्री श्री श्री मन्महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव देवानाम् सदा समरविजयीनाम् ।

नेचलमा राजाहरूका लागि ऐनको सुरुमा, दान-बकस, तटस्कार इत्यादि दिई त्यसको अभिलेख राख्दा प्रशस्ति देखिन्छ । यो उदाहरण राजा वीरेन्द्रका लागि प्रयोग हुने बतेको प्रशस्ति हो ।

(७) पदवी सम्बन्धी शब्दहरू

श्री ५ महाराजाधिराज, श्री ५ बडामहारानी, श्री ५ मुमाबडामहारानी, श्री ५ जिज्युमुमाबडामहारानी, श्री ५ युवराजाधिराज, श्री ५ युवराजी, श्री ५ अधिराजकुमार, श्री ५ अधिराजकुमारी, श्री ५ शाहज्यादा, श्री ५ शाहज्यादी, श्री ५ अधिराजकुमारी, साहेबज्यू कुमार, हजुरिया जर्नेल

पदवीको नाता व्यवस्थासँग पनि सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

(८) नातागोता सम्बन्धी शब्दहरू

बुबा, मुमा, जिज्युबुबा, जिज्युमुमा बुबाज्यू, दाजैज्यू/दाज्यू, भाज्यू, मुमाज्यू जिजुबुबाज्यू जिज्युमुमाज्यू

यस्ता शब्दहरूमा मान्यजनका लागि अनिवार्य रूपमा ज्यूको प्रयोग देखिन्छ ।

(९) पोसाक सम्बन्धी शब्दहरू

मुकुट, शिरपोस, पाऊपोस, जडगी पोसाक

(१०) चालचलन सम्बन्धी शब्दहरू

अभिषेक, राज्याभिषेक, गढी आरोहण, दाम टक्याउनु/चढाउनु, असर्फी, सलामी, बगरी, साइपाटा, बैठक, जाहेरी

(११) क्रियाहरू

बक्सनु, राज हुनु, गढीनसीन हुनु, सवारी हुनु, ज्युनार हुनु/गर्नु, सुकला हुनु, फिर्ती सवारी हुनु, नजर हुनु/गर्नु, दर्शन गर्नु, दर्शन भेट बक्सनु

३ व्याकरणिक संरचनाको सामाजिक संरचनासँग सम्बन्ध

३.१ विभक्ति -बाट को प्रयोग

दरबारी नेपालीमा चाहिँ -बाट कर्ता कारकको विभक्तिका रूपमा आउँछ । यस भाषिकामा कर्ता कारकको विभक्तिका रूपमा -ले पनि आउँछ तर -लेको प्रयोग -बाटको प्रयोगभन्दा कम औपचारिक र कम आदरयुक्त हुन्छ । दरबारी नेपालीको कर्ता -बाट विभक्तिका साथमा आउँदा अर्थतात्त्विक दृष्टिले सबल

तर वाक्यतात्त्विक संरचनामा गौण बनाइएको देखिन्छ । यसले गर्दा यसलाई सामान्य संरचनाभन्दा भिन्न चिन्हित (Marked) संरचना बनाएको छ ।

३.२ विभक्ति -मा को प्रयोग

अधिकरण कारकको विभक्तिका रूपमा -मा मानक नेपालीमा प्रयोग गरिन्छ । दरबारी भाषिकामा भने यो अधिकरण कारकका साथै सम्प्रदान कारकको विभक्तिका रूपमा समेत प्रयोग गरिन्छ । सम्प्रदान कारक लाभक वा अनुभावकका रूपमा रहन्छ भने अधिकरण कारक आधारका रूपमा रहन्छ । दरबारी भाषिकामा सम्प्रदान कारकको विभक्तिका रूपमा -लाई को पनि प्रयोग गरिए पनि त्यभन्दा अझ औपचारिक -मा विभक्तिको प्रयोगबाट उक्त विभक्तिका साथमा आउने नामलाई लाभ-हानि र अनुभवको लेखाजोखाभन्दा भिन्न र तटस्थ राख्न खोजेको देखिन्छ । त्यसैले यो पनि चिन्हित संरचना नै हो ।

३.३ सम्बोधनका शब्दहरू

दरबारी नेपाली भाषिकामा प्रयोग हुने शब्दहरूमा मौसुक, सरकार, हजुर, खामित, मालिक, गरिबप्रबर जस्ता उच्च वर्गका लागि र त्यस वर्गमित्र पनि उच्च तह र सम्मान्यका लागि प्रयोग हुने प्रभुबोधक शब्दहरू एकातिर र सेवक, भिक्षुक तावेदार, भक्त जस्ता निम्न वर्गका लागि प्रयोग हुने सेवकबोधक शब्दहरू अर्कातिर देखिन्छन् । यसबाट समाजको वर्गीय संरचनाको विम्ब यस भाषिकामा स्पष्ट देख्न सकिन्छ । यसका साथै अनन्य सेवक, अनन्य भक्त जस्ता शब्दले उक्त उच्च वर्गप्रति निम्न वर्गले बफादारी देखाउने र आशामुखी प्रवृत्ति अभिव्यक्त हुन्छ ।

३.४ सर्वनामको सम्बोधन

सम्बोधनमा सर्वनामको होइन नामको प्रयोग हुन्छ । सम्बोधनमा नाम मात्र वा नामका अधि ए राखेर प्रयोग गरिन्छ । नेपाली समाजमा आफूभन्दा मान्यको नाम लिन हुँदैन भन्ने गरिएको छ र यो परम्परा अझै पनि कायमै छ । दरबारी भाषिका मूलतः आदरार्थी भाषिका भएकाले यसमा पनि आफूभन्दा मान्यका लागि नामले सम्बोधन गर्न मिल्दैन । तसर्थ, सम्बोधनमा पनि सर्वनामकै प्रयोग हुन्छ । यो पनि नेपाली सामाजिक मान्यताको भाषिक संरचनामा परेको प्रभाव हो ।

३.५ आदरार्थी क्रिया बक्सनु

बक्सनुको अर्थ 'दिनु' हुन्छ । सहायक क्रियाका रूपमा आउँदा यसले 'दिनु' अर्थ गुमाएर आदर मात्र

सर्वप्रेषण

बुझाउँछ । यसो भए तापनि यसको मूल अर्थलाई यस्तो संरचनाको अर्थतात्त्विक अध्ययनको क्रममा विसर्जन मिल्दैन । दिनु वा दिने किया सामान्यतः अर्काको लाभका लागि हुन्छ । साथै यस क्रियाले यसको कर्तामा दिने सामर्थ्य समेत रहेको स्पष्ट गर्दछ । यसबाट यस क्रियाको प्रयोगले यस भाषिकाका प्रयोक्तालाई समर्थ, सम्पन्न र उदार वर्गका रूपमा चिनाउन खोजेको देखिन्छ । यो पनि नेपाली समाजको सामाजिक संरचना र सामाजिक मनोविज्ञानको भाषामाथिको प्रभाव हो ।

३.६ आदरार्थीका रूपमा बहुवचन प्रयोग

नेपालीको दरबारी भाषिकाको आदरार्थी बहुवचनबाट बनेको देखिन्छ । यसमा 'राजकीय हामी' भनिन्ने एकवचनको आदरार्थी प्रयोग पनि गर्दछ । नेपाल राजतन्त्रात्मक मुलुक हो र यहाँ राजालाई एउटा संस्था समेत मानिन्छ । यस्तो प्रयोगले एकवचनभित्रै संस्थागत र सामूहिक भावना व्यक्त गरेको छ ।

३.७ सङ्गतिको निलम्बन

दरबारी नेपाली भाषिकामा कर्ता र क्रियावीच सङ्गति देखिदैन (खासगरी रूपतात्त्विक आधारमा) तर यस्ता क्रियामा बक्सनु सहायक क्रियाको उपस्थिति हुन्छ । यहाँ कर्ता र क्रियावीच रूपतात्त्विक आधारमा सङ्गति नहुने अवस्थालाई सङ्गतिको निलम्बन भनिएको हो तर वाक्यतात्त्विक आधारमा हेर्दा बक्सनु क्रियाको उपस्थितिले एक क्रिसिमको सङ्गतिको काम गरेको देखिन्छ । दोहोरो सङ्गति हटाउन आएको यो प्रयोग चिन्हित संरचना हो । सन्दर्भ विन्दुको परिवर्तन दरबारी नेपाली भाषिकामा वक्ता (खासगरी निम्नवर्गीय) ले आफ्ना लागि समेत सम्बोधन शब्द प्रयोग गर्दै र सन्दर्भबिन्दु परिवर्तन गरेर तृतीय पुरुष एकवचन अनादरवाची क्रियाको प्रयोग गर्दै ।

(२२) क. सरकार ! सेवक/ताबेदार/भिक्षुक त्यसो नगरिबिस्योस् विन्ती गर्दै ।

ख. सरकार ! सेवकनी/ताबेदारनी/भिक्षुकनी त्यसो नगरिबिस्योस् विन्ती गर्दै ।

यस उदाहरणमा प्रयोग भएका शब्दहरू सेवक, ताबेदार, भिक्षुक, सेवकनी, ताबेदारनी, भिक्षुकनी वक्ताले आफ्ना लागि प्रथम पुरुषको प्रयोग गर्नुपर्नेमा तृतीय पुरुषको प्रयोग गरेकाले यहाँ सन्दर्भ विन्दुको परिवर्तन भएको छ । यस खालको सन्दर्भबिन्दुको परिवर्तनले निम्नवर्गीय वक्ता आफ्ना लागि निम्न आदरका सम्बोधन शब्द र क्रिया प्रयोग गरी अभिव्यक्तिलाई शिष्ट, नम्र र बढी आदरयुक्त देखाउँछ । यसबाट वक्ताले आफूलाई तुच्छ रूपमा

प्रस्तुत गरेको जस्तो पनि देखिन्छ । यो पनि नेपाली समाजको संरचना र नेपाली मानसिकताको भाषिक संरचनामाथिको प्रभाव हो ।

४. दरबारी भाषिकामा वक्ताको मनोवैज्ञानिक प्रभाव : भाषिक विचलन

दरबारी नेपाली भाषिका अत्यन्त आदरार्थी र शिष्ट देखिन्ने प्रयोग हो । त्यसमा पनि यसका विभिन्न भेदहरूमध्ये राजपरिवारका सदस्यका लागि अरूपे प्रयोग गर्ने भेद बढी आदरयुक्त र औपचारिक हुन्छ । तर यस भाषिकामा पनि वक्ताको मानसिक आवेग र सम्बोधन गरिएको वा कुराकानीको प्रसङ्ग बनाइएको व्यक्तिप्रतिको अभिवृत्तिका कारण भाषिका प्रयोगमा विचलन आउन सक्छ ।

(२३) क. .... के भन्ने खोड ! दीपेन्द्र शाह .....
जस्तोबाट आएर फेरि त्यहाँ अगाडि जो जो थ्यो त्यसलाई ड्याङ्ग ड्याङ्ग ड्याङ्ग गर्दै हानिबक्त्यो ।

ख. .... मैले देखेको चाहिँ बन्दुक लिने एकैजना दीपेन्द्र शाह मात्र होइबक्सन्यो

ग. .... उसलाई पनि त्यही बेला ढ्वाङ्ग हानिदियो ।

यी वाक्यहरू कुमार गोरखशमशेर ज.ब.रा. ले बोलेका वाक्यहरू हुन् । उनी २०५८ साल जेठ १९ गते नेपालको राजदरबारमा भएको हत्याकाण्डका प्रत्यक्षदर्शी र पीडितसमेत हुन् । पछि उक्त घटनाको छानबिन गर्न एउटा उच्चस्तरीय समितिको गठन गरिएको थियो । उक्त समितिलाई घटनाबारे बताउने क्रममा उनले यी वाक्यहरू प्रयोग गरेका थिए ।

माथिका वाक्यहरूमध्ये (२३ क र ख) मा ततकालीन युवराजाधिराज श्री ५ दीपेन्द्रलाई श्री ५, युवराजाधिराज, मौसुफ इत्यादि केही पनि नभनी दीपेन्द्र शाह मात्र भनिएको छ । तर पनि यी वाक्यहरूमा दीपेन्द्र शाह -जो कुमार गोरखका जेठान पनि हुन् - का लागि हानिबक्त्यो र होइबक्सन्यो जस्ता आदरार्थी क्रियाको प्रयोग कायम छ । (२३ ग) मा भने सोही व्यक्तिका लागि हानिदियो क्रियाको प्रयोग छ । यी वाक्यहरू एउटै समयमा, एउटै व्यक्तिले, एउटै व्यक्तिका सन्दर्भमा प्रयोग गरेको भए पनि आदर प्रयोगका दृष्टिले अत्यन्त ठूलो विचलन देखा पर्दै । यसका पछाडि वक्ताको मनोविज्ञानले काम गरेको छ ।

यीमध्ये पहिलो वाक्यमा वक्ताका दृष्टिमा दीपेन्द्र शाह अगाडि जो जो आयो त्यसलाई गोली हान्ने व्यक्ति हो, दोस्रो वाक्यमा दीपेन्द्र शाह बन्दुक बोक्ने दीपेन्द्र शाह

सन्धेषण

हो भने तेस्रो वाक्यमा दीपेन्द्र शाह आफी (वक्ताकी) श्रीमतीलाई गोली हानेर मारिदिने व्यक्ति हो । यसैले यहाँ देखिएको भाषिक विचलनको आधार वक्ताको मनोवृत्ति हो ।

४. इतिहास

नेपाली भाषाको १००० वर्षभन्दा बढीको समयावधिमा यसको केन्द्र पश्चिम नेपालको सिंजा र गोर्खा हुँदै काठमाडौं बन्न आइपुगेको छ । यस क्रममा यस भाषाका सामाजिक, भौगोलिक, प्रयुक्तिपरक र ऐतिहासिकसमेत विभिन्न भेदहरू देखिएका छन् । नेपाली भाषाका विविध भेदहरूमध्ये एउटा सामाजिक भेद दरबारी भाषिकाको विकासका पछाडि भारतमा शक्तिशाली साम्राज्य फैलाएको मुगल वंशको विशेष भूमिका देखापर्छ । यहाँ यस भाषिकाको विकास कसरी क्रमशः भयो भन्ने सन्दर्भमा ऐतिहासिक साक्ष्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ सबैभन्दा पहिले दरबारी भाषिकाका विशेषता

बक्सनु कियाको प्रयोग र दरबारी नेपालीका अन्य केही विशेषता सबैभन्दा पहिले वि.सं. १५८६ को श्यामल जोड्सी लिखित भानशाहीको लालमोहरमा पाइएका छन् । भानशाहीका नामअधि श्री श्री श्री गरी ५ वटा थीको प्रयोग, पाउ (पाय) र बाहुली (बाउलि) शब्दहरूको प्रयोग, बक्सनु कियाको प्रयोग र कियाको बहुवचन रूप छाँौं को पनि एकवचनका लागि (?) प्रयोग भएको छ ।

(२४) ..... श्री श्री श्री श्री भानसाईको आग्या
मनुपाध्याउपर भैछ । मोतिवाको चोलो
पुद्रालको धाघो काँफलको माडा पाय राषि,
बाउलि शंकल्य गरि २ आला मोतिपुरका २
आला बक्सिस दियाँ छाँौं ।

बक्सनुको स्रोत फारसी हो । यो मुगल साम्राज्यको भाषा थियो । यस भाषाका शब्दहरू शाहीकालीन नेपालीमा अर्थात् पन्थौं शताब्दीको उत्तरार्धदेखिका अभिलेखहरूमा देखिन थालेका हुन् । नेपाल र अरू (२०३८:२-३) ले चूडामणि बन्धु र बालकृष्ण पोखरेलको सन्दर्भ दिई सर्वप्रथम कल्यान नरेश बलिराजका समयको १४५५ वि.स. को ताम्रपत्रमा अरबी-फारसी स्रोतका शब्द पाइएको उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली भाषा नेपालका मल्ल राजाहरूले पनि व्यवहार गर्ने गरेका थिए तर नेपालीको दरबारी भेद चाहिँ एक दुई शब्दहरू छिटपुट देखिनुवाहेक नेपाली भाषाका मल्लकालीन अभिलेखहरूमा देखिईन ।

५.२ तिमी, तपाईं र हजुर : सर्वनाममा आदरार्थीको उत्तरोत्तर विकास

तिमी वर्तमान नेपालीमा आदरको तलबाट दोस्रो तहमा पर्ने सर्वनाम हो तर तपाईं, हजुर र मौसुफ नेपाली भाषामा पछि प्रयोग हुन थालेका सर्वनाम यी सर्वनामको प्रयोग सुरु हुनुअघि तिमीले नै माथिल्लो तहको आदर बुझाउँथ्यो ।

५.२.१ तिमीको प्रयोग

बाबुराम आचार्यले सूर्यविक्रम ज्ञालीलाई वि.सं. १९९० कार्तिक ९ मा लेखेको पत्रसंगै उनले पृथ्वीनारायण शाहका एक अफसर बल्लभ पन्थले तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनलाई लेखेको पत्रको नक्कलमा सर्वनाहरूको प्रयोगबाबारे टिप्पणी लेखेका छन् ।

(२५) ..... यसमा संवत् लेखिएको छैन । सम्भवत विक्रम संवत् १८०४-०५ तिरको हो । महाराज पृथ्वीनारायण शाह; पूर्वको काज, नुवाकोट आदि विजयको काज । एक अफिसरले पूर्वको राजालाई तिमी (तिमरा) सर्वनाम व्यवहार गरेका छन् । यसबाट त्यस समयमा खामितृ, हजुर, तपाईं आदि सर्वनाम नचलेका देखिन्छन् ।

५.२.२ तपाईंको प्रयोग

तपाईं शब्दको प्रयोगको सुरुतिरका केही नमुनाहरू उन्नाइसौं शताब्दीका छन् । राजाले तपाईं प्रयोग गरेको एउटा उदाहरण वि.सं. १८४९ को पाइएको छ । यस उदाहरणले बाबुराम आचार्यको उपर्युक्त टिप्पणीलाई पुष्टि गर्छ । श्री ५ रणबहादुर शाहले १८४९ मा विजयराजका पिता पण्डित नागेश्वरलाई लेखेको पत्र-

(२६) ..... तपानिका भाई आफ्नु घर जानि आउनुभयेयो हामिले तपानिका भाइको हार गरि खातीर्जामापूर्वक सर्वभाईको बनाई बक्स्यौ ..... मोहर देष्ट पाउ लाग्नुहवस् ।

यो राजाले तपाईं प्रयोग गरेको उदाहरण थियो । राजाले अन्य व्यक्तिलाई प्रयोग गर्ने आदरार्थी सामान्यतः उक्त व्यक्तिले राजालाई प्रयोग गर्ने आदरार्थीभन्दा कम्तीमा एक तह मुनिको देखिने हुँदा राजाका लागि यसभन्दा माथिल्लो तहको सर्वनाम प्रयोग हुन्थ्यो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्द्छ ।

यसैगरी राजाका लागि तपाईं प्रयोग भएको उदाहरण संवत् १८९२ अगाहैको मानिएको भवानीदत्त पाँडे अनूदित ग्रन्थ 'मुद्राराक्षस' मा पाइएको छ ।

(२७) ..... सबैका उपर हुक्म चलाउन्या अटल आज्ञा भयाको तपानिजस्तो प्रभु भन्याको सोही हो ।

संप्रेषण

यो उद्धरण एकजना भाटले राजा चन्द्रगुप्तको स्तुति गरेको प्रसङ्गको हो । यो कथा हो वास्तविक प्रयोग होइन तर कथालेखक जुन समयको हुन्छ । त्यसले त्यसबेला प्रचलनमा रहेको भाषाकै प्रयोग गर्ने हुँदा त्यसबेला तपाईं सबोच्च आदरार्थी रूपमा प्रयोगमा थियो भन्ने बुझिन्छ ।

उच्च आदरार्थीको प्रयोग समय र व्यक्तिपिच्छे फरक-फरक पाइएकाले खास तहमा एक समय प्रयोगमा रहेको आदरार्थी सर्वनाम सधैं प्रयोग भइरहन्थ्यो भन्ने निश्चितता भने देखिन्दैन ।

(२८) .... प्रोहितमध्ये सम्वत् १८९७ साल पौष वदि ३ रोजदेखि आधि प्रोहिति बक्स्यौ .... हाम्रो जय मनाइ प्रोहित जानी भोग्य गर ....

यो उद्धरण श्री ५ राजेन्द्रले विजयराजलाई १८९७ मा प्रोहितिबारे दिएको लालमोहरबाट लिइएको हो ।

(२९) .... तिमीले कार्की हस्ते चढाइ पठायाको अर्जी हाम्रा हजुरमा आइपुग्यो ।

यो उद्धरण श्री ५ राजेन्द्रले विजयराजलाई १९०३ माघमा काशीबाट लेखेको पत्रबाट लिइएको हो ।

(३०) .... तिमीहरूका धराना हाम्रा वर्दारका अधिका पनि गुरु धर हैँ....

यो उद्धरण श्री ५ राजेन्द्रले विजयराजलाई दिएको गुरु पदवीबारेको १९०३ मार्गको लालमोहरबाट लिइएको हो ।

राजेन्द्रका दुई चिठीमा उपर्युक्त उदाहरणकै हाराहारी समय (एकवर्षपछि मात्र) राजा सुरेन्द्रले विजयराजलाई लेखेको पत्रमा भने तपाईं प्रयोग भएको छ । श्री ५ सुरेन्द्रले विजयराजलाई दिएको गुरु पदवीबारेको १९०४ जेठको लालमोहरबाट लिइएको यो अंश :

(३१) .... हाम्रा सकल संतानले तपात्रिका संतानसित मंत्र लिनु भनि गुरु पदविको मोहर गरिबक्स्यौ

५.२.३ हजुरको प्रयोग

राजा विभुवनले पण्डित हेमराजलाई गुरुपदवी दिएको लालमोहरमा चाहिँ हजुरको प्रयोग भएको छ । श्री ५ विभुवनले हेमराजलाई संवत् १९९२ मा दिएको विद्वच्छिरोमणि पदवीबारेको १९९६ भाद्रको लालमोहरबाट लिइएको यो उद्धतांश उदाहरणका लागि हेरै-

(३२) .... हजुरलाई विद्या र धर्म सम्बन्धी काममा योग्यतासाथ गर्नुभएका सुकामको कदरका निमित्त विद्वच्छिरोमणि पदवी बक्सन योग्य ठहराई ....

५.३ नाम शब्दहरूको प्रयोग

५.३.१ बक्सनुको नामिक प्रयोग

सुरती शाहको सं. १६८३ तिरको दानपत्रमा बक्समान शब्द प्रयोग भएको छ :

(३३) .... ये जगाहाको हक्के छोडी यक्का गरी थाउ पी संतत बक्समान मया भैछ ।

कल्याल राजा सुदर्शन शाहको सं. १८०८ को ताम्रपत्रमा बक्सित शब्द छ :

(३४) .... श्री जुवराजज्युको राज गर्ना सङ्गत सिरपाउ बक्सित भयो ।

५.३.२ हुक्म शब्दको प्रयोग

पृथ्वीनारायण शाहले भगवन्तनाथलाई संवत् १८३१ मा लेखेको पत्रमा हुक्म शब्द परेको छ ।

(३५) .... "नाति पैदा भयो भन्दा सुन्धौ र वहुतै हप्त भयो १ श्री गोरक्षनाथका कृपासै सदा बडती होला" भनि हुक्म आएछ ।

५.४ विभक्तिहरूको प्रयोग

५.४.१ -बाट विभक्तिको कर्ताकारकमा प्रयोग

बालकृष्ण पोखरेलले 'अर्जन्या बुडाको पुसों कथुरो' शीर्षकमा सङ्कलन गरेको मुक्ति शाही सिलिमशाहीको सं १६४८ को अभिलेखमा कर्ताका साथ -बाट विभक्तिको प्रयोग भएको छ :

(३६) .... मर्जि श्री महाराजाबाट, मर्जि मुक्तिसाहि सिलिम्साहि महाराजाबाट मया भैछ ।

तर यसै अभिलेखमा -बाट का ठाउँमा -को र -ले विभक्तिको प्रयोग पनि देखिन्छ :

(३७) क. .... महाराजाको मया भयाको जगा....

ख. .... महाराजाले मट्या भयाको जगा...

५.४.२ हजुर शब्दको सँग वा नजिक र लाई अर्थमा प्रयोग

हजुर शब्दको 'सँग' वा 'नजिक' अर्थमा प्रयोग पृथ्वीनारायण शाहले संवत् १८०२ मा दोलख्या प्रधानलाई लेखेको पत्रमा 'लाई' प्रयोग भएको छ :

(३८) .... तुमि मेरा हजुर आव ।

राजेन्द्रविक्रम शाहले रणवीरसिंह थापालाई लेखेको पत्रमा 'लाई' अर्थमा प्रयोग भएको छ :

(३९) .... चिठि र कायेलनामाका नक्कलले हाम्राहजुर जाहेर भयो ।

५.४.३ महाराजका हजुरबाट संरचनाको प्रयोग

महाराजले वा महाराजबाट जस्तै अर्थ दिने महाराजका हजुरबाट संरचनाको प्रयोग शशिधर

सम्प्रेषण

इतायाले प्रतापसिंह शाहलाई संवत् १८३४ मा लेखेको चत्रमा पाइएको छ :

(४०) क. .... निसकदाका दिन श्री ५ महाराजका हजुरबाट दियाको मोहर देखाया ।

ख. .... श्री ५ महाराजका हजुरबाट बुभ्या जाला ।
इ.पृ. जटिल क्रियाको प्रयोग

इ.पृ.१ हुनु मिलेर बनेका जटिल क्रियाको प्रयोग

मर्जी हुनुको प्रयोग बालकृष्ण पोखरेलले 'अर्जन्या बुडाको पुसों कथुरो' शीर्षकमा सङ्कलित मुक्ति शाही सिलमशाहीको सं१६४८ को लालमोहोरमा पाइएको छ :

(४१) .... श्री महाराज मुक्तिसाहि सिलमसाहि महाराडास मर्जी भयाको....

कल्याल राजा सुदर्शन शाहको सं. १८०८ को ताम्रपत्रमा प्रवेश हुनुको प्रयोग पाइन्छ :

(४२) .... श्री महाराजको महल प्रवेस भयो ।

राजेन्द्रविक्रम शाहले रणवीरसिंह थापालाई लेखेको पत्रमा जाहेर हुनुको प्रयोग भएको छ :

(४३) .... चिठि र कायेलनामाका नक्कलले हास्ताहजुर जाहेर भयो ।

इ.पृ.२ गर्नु मिलेर बनेका जटिल क्रियाको प्रयोग

बिन्ती गर्नुको प्रयोग वृथीनारायण शाहले संवत् १८१२ तिर पण्डित राजीवलोचनलाई लेखेको पत्रमा भएको छ :

(४४) ... तहाँ भाइका पाउमा भलो बिन्ती गर्नुभएछ ।

इ.६ बक्सनुको असमापक र सहायक क्रियाका रूपमा प्रयोग

इ.६.१ बक्सनुको असमापक प्रयोग

बक्सनुको असमापक प्रयोग कल्याल राजा सुदर्शन शाहको संवत् १८१४ को लालमोहरमा पाइन्छ :

(४५) .... रिनमोक्षको रेष वक्षिश मया भैछ ।

इ.६.२ बक्सनुको सहायक क्रियाका रूपमा प्रयोग

गरिबक्सनुको प्रयोग पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिराजानन्द उपाध्यायलाई संवत् १८१४ मा लेखेको पत्रमा भएको छ :

(४६) .... तिम्रो साँघु चाँगु पाटन काठमाडौं पर्वतको बाँधा वृत्ता घर्षेत् जजमान्ताको पूजासमेत माफ गरि बक्स्यौं ।

इ.७ प्रशस्तिमा परिवर्तन

राजाहरूका लागि प्रशस्ति लेखे चलन निकै पुरानो देखापर्छ । यो नेपाली भाषाको विकासभन्दा पनि पुरानो

देखिन्छ । तर प्रशस्ति समयक्रममा कसरी परिवर्तन हुन्छ भन्नेवारे बाबुराम आचार्यका यी दुई टिप्पणी सान्दर्भिक देखिन्छन् ।

(४७) क. .... इलाहावादमा रहेका मुगल बादशाह शाहआलम (द्वितीय) का नामबाट १२ मार्च, १७७१ का दिन श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका नाममा लेखिएको एक फर्मान काठमाडौंमा आइपुरायो । त्यसमा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहलाई "महाराज पृथ्वी नारायण बहादुर शंशेर जंग" भन्ने खिताब दिइएको थियो । यस समयभन्दा पहिले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका प्रशस्तिका साथ सामान्यतया "श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री मन्मृप पृथ्वीनारायण शाह" अथवा "श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री मत्पृथ्वीनारायण शाह" देखिन्थ्यो । .... मुगल बादशाहको उक्त फर्मान आएपछि श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका संवत् १८२८ देखिका लालमोहर लागेका राजकीय पत्रहरूमा पहिले "श्री श्री" जोडेर "महाराजे पृथ्वीनारायण शाह बहादुर शंशेरजंग" भन्ने उपाधिसहितको नाम उनको जीवनकालभर व्यवहार हुँदै रहेको देखिन्छ । (आचार्य, २०२६: ७१-७२)

ख. .... यो 'बहादुर शंशेर जंग' को पदवी उसबखत तलहटीको समस्या सुलझाउन श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाट ग्रहण गरिएको थियो तापनि यो वि.सं. २०१९ सालमा श्री ५ महेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवबाट हटाइबिसयो । (पूर्ववत्: ७८)

६. कानून

दरबार र यससँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूका लागि गर्नुगर्ने भाषाप्रयोगको भिन्न तौर तरिकाबाटे विभिन्न समयमा राजाहरूले निर्देशन दिने र त्यो कानुनसरह हुने गरेको पाइन्छ । यस्ता दुई सन्दर्भ भेटिएका छन् ।

६.१ पृथ्वीनारायण शाहको स्थिति

(४८) .... पृथ्वीनारायण शाहका समयदेखि राजाले उपाध्याय ब्राह्मणलाई प्रणाम, आफ्ना भाइ र भाइनाता पर्ने भैयादलाई 'आशीष' काका नाता पर्ने भैयाद र जैसी ब्राह्मणलाई 'सलाम' पाँडे बस्त्यात आदि क्षेत्रीलाई पनि 'आशीष' लेख्ने र जैसी ब्राह्मणले राजादेखि लिएर क्षेत्रीतकलाई सलाम गर्ने नियम बाधिएको र चालूसमेत भझरहेको देखिन आएको छ ।

६.२ रामशाहको स्थिति

रामशाहको स्थितिमा कचहरीको मर्यादा अन्तर्गत भाषा प्रयोगका सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख भएको छ । ती सम्बोधनसँग सम्बन्धित छन्:

सन्धेषण

- (४९) १. श्री ५ बाट फलाना भनी हुकुम हुँदा महाराजाधिराज भनी बिन्ती गर्नु ।
२. साहेब चौताराले फलाना भनी मर्जी हुँदामा गरिबप्रवर वन्दिनिअवाज भनी बिन्ती गर्नु ।
३. बाबु, टाडाका भैयाद् गोतियालाई साहेबसम्म भनी बिन्ती गर्नु ।
४. काजी, सरदार, भारदार भयाका ब्राह्मण घस मगर आदि हेरुलाई देवान् काजी मुखिया जिउ जिकारी आज्ञा भनी बोल्नु ।

(रेग्मी, २०६०:९६)

७. निष्कर्ष

यस लेखमा प्रस्तुत उपर्युक्त तथ्यहरूले नेपालीको एउटा भाषिकाको रूपमा यसको विगत र वर्तमानको मोटामोटी चित्र कोरेका छन् । यसबाट यसले क्रमिक रूपमा विकसित भएर वर्तमानमा स्पष्ट पहिचान बनाएको देखिएको छ । तर यस भाषिकाभित्रका विभिन्न भेदहरूबाटे विस्तृत अध्ययन हुन बाँकी छ र ऐतिहासिक विकासका सूक्ष्म सन्दर्भहरूको खोजी पनि बाँकी नै छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस भाषिकाको उद्भव र विकासको मुख्य केन्द्र ढलेको अवस्थामा अब यसको विकासको गति कस्तो होला भन्ने जिज्ञासा र भविष्यमा यसको परिवर्तित रूपसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्नका लागि भावी पुस्तालाई वर्तमानमा उपलब्ध सामग्री कसरी सुरक्षित गरिदिने भन्ने खुल्दुली बौद्धिक समुदायमा जगाउन भने यो लेख केही हदसम्म उपयोगी अवश्य भएको होला ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- ▶ आचार्य, बाबुराम (२०२४). श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी (पहिलो भाग), काठमाडौँ : श्री ५ महाराजाधिराजका प्रेस सचिवालय, राजदरबार ।
- ▶ २०२६। श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह : संक्षिप्त जीवनी (भाग ४), काठमाडौँ : श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख संवाद सचिवालय, राजदरबार ।
- ▶ खकुरेल, रमेश (२०५३). 'नेपाली भाषा : दरबारिया शैली'. सुनकोशी २, पृ. ३७-४० ।
- ▶ नेपाल, टड्मणि, पीताम्बर अधिकारी र हेमलाल न्यौपाने (२०३८). नेपाली भाषामा प्रयुक्त अस्वेली र फारसेली आगन्तुक शब्दहरूको अध्ययन ।

लघुअनुसन्धान परियोजनाको प्रतिवेदन, डीनको कार्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र अध्ययन संस्थान, त्रिवि ।

- ▶ पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) (२०५०). पाँच सब वर्ष : नेपाली गद्यसाहित्यको ऐतिहासिक सँगालो (चौ.सं.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ▶ बन्धु, चूडामणि (सम्पा.) (२०४५). नेपाली व्याकरणका केही पक्ष, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।
- ▶ 'राजपरिवार रक्तपातको सम्पूर्ण अनुसन्धान रिपोर्ट' साधना वर्ष ९, अङ्क ७, पूर्णाङ्क ९०, पृ. २०-२१ ।
- ▶ रेग्मी, जगदीशचन्द्र (२०६०). नेपालको वैधानिक परम्परा भाग १ (इसवीको थालनीदेखि इ. ८७५ सम्म) (ते.सं.). काठमाडौँ : विदुर गौतम, तन्त्री प्रकाशन ।
- ▶ रेग्मी, भीमनारायण (२०६०). दरबारी नेपाली भाषिका : वर्णनात्मक अध्ययन. काठमाडौँ : विद्वच्छरोमणि हेमराज पुस्कार गुठी ।
- ▶ Pathak, Lekhnath S. 2001. 'Honorification in Nepali', a paper presented at 22nd Annual Conference of Linguistic Society of Nepal, held in Kathmandu.
- ▶ Schmidt, Ruth L. 1976. 'The Nepali System of Honorific Registers.' Kailash M A Journal of Himalayan Studies, Vol. IV, Number 3, pp-213-26.

यो लेख २०६२ सालमा भाषासञ्चार परियोजनाले आयोजना गरेको भाषाका कुरा कार्यकममा प्रस्तुत गरिएको पत्रको परिमार्जित रूप हो । यो लेख तयार हुँदा नेपाल राजतन्त्रात्मक मुलुक थियो, अहिले गणतन्त्रात्मक भएको छ । तर जसरी राजतन्त्र राजनीतिक रूपमा समाप्त भयो त्यसैगरी राजतन्त्रको आधारमा विकास भएको नेपालीको दरबारी भाषिका समाप्त हुने अवस्था छैन भन्ने कुरा राष्ट्रपतिले काठमाडौंका सांस्कृतिक जात्रा 'नजर गर्ने', राष्ट्रपतिको 'सवारी हुने' तथा राजनीतिक दलका कतिपय उच्च तहका व्यक्तिहरूको घरमा फोन गर्दा 'पार्टीको कामले बाहिर गइबक्सेको' सूचना पाइनुले स्पष्ट गरेको छ । त्यसैले नेपाली समाजको भित्री तहसम्म पुगेको यो भाषिकाको अध्ययनको सान्दर्भिकता टड्कारै देखिएको छ ।